

مسلمان اور فن خطاطی (۲)

سید عارف نواہی

تاریخی

- (۱) شیخ حمد اللہ بن شیخ مصطفیٰ بخاری (۸۳۰ھ یا ۸۳۳ھ - ۱۳۲۶ھ)
 (۲) مصطفیٰ دوہ شیخ حمد اللہ (م ۹۳۶ھ - ۱۳۲۹ھ - ۹۲۶ھ - ۱۵۱۹ھ)
 (۳) عبد اللہ آمامی شاگرد حمد اللہ مذکور - (۴) محی الدین جلال آمامی (م ۹۸۳ھ - ۱۵۲۶ھ)
 (۵) مولا جمال (زندہ در ۹۳۳ھ - ۱۵۰۵ھ - ۹۶۳ھ - ۱۵۵۵ھ - ۱۵۲۵ھ)
 (۶) مولا احمد قره حصاری (جلال آمامی کا بھائی تھا) (۷) ابراهیم بروسہ وی شربتچی زادہ میں زندہ تھا - (۸) ابراهیم بروسہ وی شربتچی زادہ میں زندہ تھا -

پاکستان و ہند

- (۹) شیخ پیر آگرہ، جہانگیر بادشاہ (حکومت ۲۷-۱۰۱۳ھ) کا
 ہم عصر تھا - (۱۰) عنایت اللہ شیرازی - اکبر، جہانگیر اور شاہ جہان
 کا درباری کاتب تھا - (۱۱) سید عبداللہ بلگرامی (م ۱۱۳۲ھ - ۱۸۱۹ھ)
 (۱۲) خلیل اللہ ۱۱۳۳ھ - ۱۴۲۱-۲۲ میں زندہ تھے - (۱۳)
 شیخ ابوالفضل بن شیخ محمد سندھی (۱۴) عماد الملک غازی الدین
 خان فیروز جنگ مخاطب به امیر الامراء (متوفی تقریباً ۱۸۸۵ھ - ۱۱۹۹ھ)
 (۱۵) نظام الملک آصف جاہ کا بھتیجا تھا - (۱۶) بدر الدین علی
 خان مرصع قلم دھلوی تیرہوین صدی هجری - ایسوین صدی عیسوی -
 (۱۷) میر حیدر حسن زکی دھلوی ثم جسی بوری - تیرہوین صدی هجری
 (۱۸) لالہ شنکر سہائی دریا آبادی بن لالہ درباری لال چکلہ دار شاہی -
 (۱۹) غلام محمد ہفت قلمی (م ۱۲۳۹ھ - ۱۸۲۳ھ)

یاقوت نامی دیگر خطاط

خطاطی کی تاریخ میں یاقوت نام والی دو اور خطاط بھی گزرے ہیں
جو اپنے اچھے خط کے باعث مشہور تھے -

- ۱- امین الدین یاقوت مرصع - شاہ سلجوqi (۳۶۵-۳۸۵ھ - ۱۰۹۲ء) کا مملوک تھا -
- ۲- سہذب یاقوت بن عبدالله رومی (م ۶۳۳ھ - ۱۲۳۶ء) ایک غلطی کا ازالہ

کہنئے ہیں کہ یاقوت مستعصمی نے قرآن مجید کے ایک هزار نسخہ
کتابت کئے تھے ، جو بظاہر ناممکن امر ہے - مذکورہ بالا یاقوت نامی دو
خطاطوں کی موجودگی میں یہ بات وثوق سے کہی جا سکتی ہے کہ
قرآن کے ایسے نسخ جن پر « یاقوت » کے دستخط پائی جاتی ہیں -
اکیلے یاقوت مستعصمی کے ہاتھ سے لکھنے ہونے نہیں ہیں -
چھٹا دور

بہ نہیں جدید خطوط کی تخلیق کا دور ہے - (۱) تعلیق - (۲) نستعلیق
(۳) شکستہ

اس دور کا آغاز ۶-۷ صدی ہجری - ۱۲-۱۳ صدی عیسوی میں ہوا -
۸ صدی ہجری - ۱۳-۱۴ صدی عیسوی میں ان خطوط میں پختگی
آئی - ۱۰-۱۱ صدی ہجری - ۱۴-۱۵ صدی عیسوی میں یہ اپنے پایہ
تمکیل کو پہنچیں اور اب تک ان عروج رہا ہے - ہم یہاں مذکورہ
تینوں خطوط کا مختصر تاریخی جائزہ لیتے ہیں -

۱ - تعلیق

ماخذ - موجد - مسروجان

یہ خط ، توقعی ، رقع اور ایرانی نسخ سے ماخوذ ہے - اس کے

موجدین میں سر خواجہ تاج الدین اصفہانی کا نام و ثوہ سر لیا جا سکتا ہے۔ خواجہ عبدالحی منشی نے اس کو پایہ تکمیل تک پہنچایا۔ کھلی ہجری ۱۲-۱۳ صدی عیسوی میں جب کتابت میں سرعت کی ضرورت پیش آئی تو یہ خط تعلیق شکستہ کی صورت اختیار کر گیا۔ اسے خط ترسیل بھی کہا جاتا ہے۔

جب خط تعلیق نے شهرت حاصل کی تو ترکوں اور مصریوں نے اس میں تصرف کر کر اسے اپنے ذوق اور سلیقے کے مطابق ڈھالا اور اس کا نام دیوانی رکھا۔ جسے خفی اور جلی دونوں صورتوں میں لکھا جاتا تھا اور یہ اب بھی عرب ممالک میں مروج ہے۔ خط تعلیق کی ایران میں دسویں صدی ہجری۔ سولہویں صدی عیسوی تک پذیرائی رہی۔ اس کے بعد تیرہویں صدی ہجری۔ ایسویں صدی عیسوی تک اسکا انحطاط رہا۔ اب وہاں یہ محض تفنن کے طور پر لکھا جاتا ہے۔

خط رقعہ کی تخلیق کی قطعی تاریخ کے بارے میں کچھ کہنا مشکل ہے۔ البته اس کی صورت دیکھ۔ کر یہ رائے قائم کرنے میں مدد ملتی ہے کہ یہ خط دیوانی کے بعد معرض وجود میں آیا۔ حبیب اللہ فضائلی کی رائے میں خط رقعہ، نسخ اور دیوانی کی درمیانی شکل ہے۔ بلکہ تیزی سے لکھا گیا وہ «نسخ» ہے جسے قدیمے «دیوانی» سے بھی متاثر کیا گیا ہے۔ دوسرے لفظوں میں یہ «نسخ شکستہ» ہے۔

چند مشہور تعلیق نویسون کے نام یہ ہیں۔

- ۱۔ احمد بن علی بن احمد شیرازی، ۸۸۲ھ۔ ۱۳۸۲ء میں زندہ تھا
- ۲۔ احمد بن عبدالله مرشدی
- ۳۔ منصور بن محمد بہبہانی - زندہ در ۸۰۱ھ۔ ۱۳۹۸ء

- ۵- عبد الرحمن مذهب شیرازی ، زنده در ۸۸۱ هـ - ۱۳۹۸۰ء
- ۶- درویش منصور روزبهانی - زنده در ۸۳۱ هـ - ۱۳۲۸ء
- ۷- خواجه تاج سلمانی اصفهانی (م ۸۹۲ هـ - ۱۳۹۱ء) اسر خط تعلیق کا موجد بھی بناتر ہیں -
- ۸- ک- درویش عبدالله منشی بلخی (خواجه عبدالحق منشی متوفی ۹۰۰ھ کا ہم عصر تھا)
- ۹- نجم الدین مسعود ساوی ، زنده در ۸۸۲ هـ - ۱۳۲۸ء
- ۱۰- خواجه شہاب الدین مروارید بیانی کرمانی (۸۶۵-۹۲۲ھ)
- ۱۱- محمد اسفزاری ، ۹ صدی هجری - ۱۵ صدی عیسوی
- ۱۲- خواجه اختیار الدین منشی (م ۹۹۰ هـ - ۱۵۸۲ء)
- دسویں صدی هجری - سولہویں صدی عیسوی کے بعض قابل ذکر تعلیق نویس یہ ہیں ، حسن علی بیگ ، خواجه میرک منشی کرمانی ، محمد بیگ ، مرزا کافی ، قاضی الٰو بیگ عmad الاسلام ، اسکندر بیگ منشی وغیرہ -
- ترکی کے بعض تعلیق نویسون کے نام یہ ہیں -
- (۱) محمود طونچانہ وی - درویش عبدی (م ۱۰۰۸ هـ) کا شاگرد تھا - (۲) ابراهیم فائق - خواجه راسم (م ۱۱۶۸ هـ - ۱۵۵۵ء) کا بھانی تھا - (۳) شیخ الاسلام اسماعیل عاصم بن محمود کوچک - (۴) سید محمد مجیدی اخترس (۱۱۸۱ هـ - ۱۶۶۸ء) (۵) شیخ الاسلام محمد اسعد (۱۱۹۲ هـ - ۱۶۸۸ء) (۶) مصطفیٰ جودت (۱۳۰۱ هـ - ۱۸۸۳-۸۳ء)

تیرهوبن صدی هجری کر ایرانی تعلیق نویسون میں آقا محمد کاظم والہ اصفہانی (م ۱۲۲۹ھ - ۱۸۱۳ء) ، احمد شریف یزدی (زندہ در ۱۲۴۲ھ - ۱۸۵۵ھء) اور لطف علی صدر الافاضل (زندہ در ۱۲۶۸ھ - ۱۳۵۰ھ - ۱۸۵۲ء) نویسی تھیں ۔

۲- نستعلیق

وجہ تخلیق

جب ایرانیوں نے خط تعلیق کی پیچیدگی ، بی ترتیبی اور ناقص دائروں کو ناپسند کیا تو اس کا خط نسخ کر ساتھ جو کسی قدر منظم ، معتمد اور خوش تر تھا ، تقابل کیا اور ایک تیسرا خط معرض وجود میں نئے - جس میں نہ تو نسخ کی کند (آہستہ) نویسی تھی اور نہ ہی تعلیق کر نقادیں - اس نئے خط کا نام نستعلیق (نسختعلیق) رکھا گیا ۔

موجدین

اس کے موجدین میں سے صالح بن علی رازی (اس کے ہاتھ کا لکھا ہوا دیوان سلطان احمد جلایر ، مورخ ۸۰۰ھ ، کتب خانہ ایاصوفیہ ، استنبول میں موجود ہے) اور میر علی تبریزی (معاصر تیمور گرگانی جلوس ۱۷۷۰ھ) کے نام نئے جائز ہیں ۔

ترویج

جب خط نستعلیق نے اپنے ابتدائی مراحل طے کر لئے اور اس کی خوبصورتی ، سهل نگاری اور تند نویسی سامنے آئی تو اسرع باقی خطوط پر فوقیت دی جائز لگی - پہلے یہ خط ایران میں رائج ہوا - اس کے بعد بر صغیر پاک و ہند ، ترکی اور وہاں سے مصر اور دیگر عرب ممالک تک پہنچا ۔

ماہرین

اسلامی ممالک میں بلا مبالغہ هزاروں کی تعداد میں
نستعلیق نویس پیدا ہوتے، جو اپنے عہد میں اپنی مہارت اور
انفرادیت کے باعث اساتذہ میں شمار ہوتے تھے۔ ان میں سے صرف چند
خطاطوں کا انتخاب مشکل کام ہے۔ پھر بھی کچھ ایسے نام پیش کئے
جاتے ہیں جو اپنے عہد میں اپنے ملک کی نمائندگی کرتے تھے۔
ایران

نویں صدی ہجری - پندرہویں صدی عیسوی

-۱- امیر جعفر تبریزی قبلۃ الكتاب (م ۸۶۰ھ یا ۸۶۲ھ - ۱۳۵۶ یا ۱۳۵۸ھ)

-۲- اظہر تبریزی (زمانہ حیات تقریباً ۸۲۲ - ۸۴۴ھ - <۲ - ۱۳۲۱ - ۱۳۴۰ھ)

دسویں صدی ہجری - سولہویں صدی عیسوی

-۱- سلطان علی مشهدی سلطان الخطاطین (م ۹۲۳ یا ۹۲۴ھ اپریل ۱۵۱۸ء)

-۲- سلطان محمد نور (م ۹۳۰ یا ۹۳۳-۹۳۴ھ)

-۳- بیرون علی ہروی (م ۹۵۱ یا ۹۵۲-۹۵۳ھ)

-۴- مالک دیلمی (م ۹۶۹ یا ۹۶۱-۹۶۲ھ)

-۵- شاہ محمود نیشاپوری زرین قلم (م ۹۶۵ یا ۹۶۳-۹۶۴ھ)

-۶- محمد حسین تبریزی (م ۹۸۵ یا ۹۸۶ھ یا ۹۸۷ یا ۹۸۸ یا ۹۸۹ھ)

-۷- سید احمد مشهدی (م ۹۸۶ یا ۹۸۷-۹۸۸ھ)

-۸- پسر معزال الدین محمد کاشانی (م ۹۹۰ یا ۹۹۵ یا ۹۹۶ یا ۱۰۰۲ یا ۱۰۰۸ھ)

-۹- پاشا شاہ اصفہانی (م ۹۹۶ یا ۱۰۰۸ یا ۱۰۰۹ یا ۱۰۱۰ھ)

گیاره‌وین صدی هجری - ستره‌وین صدی عیسوی

- ۱ میر عماد حسنی سیقی (م ۱۰۲۳هـ - ۱۶۱۵ء)
- ۲ علی رضا عباسی تبریزی ، زنده در ۱۰۳۸هـ - ۱۶۲۸-۲۹ء
- ۳ گوهرشاد بنت میر عماد (م ۱۰۳۸هـ - ۱۶۳۰-۳۱ء)
- ۴ عبدالجبار اصفهانی ، ۱۰۳۱هـ - ۱۶۳۱-۳۲ء میں زنده تھا
- ۵ نورالدین محمد لاہیجی نورا معروف به خوشنویس ایران (م مابین ۱۰۵۰-۵۲هـ - ۱۶۲۰-۳۲ء)
- ۶ محمد شفیع قزوینی ، ۱۰۵۹هـ - ۱۶۳۹ء
- ۷ عبد الرشید رسیدادیلمی (م ۱۰۸۱هـ - ۱۶۰۰ء) بعد میں ایران سے ہندوستان ہجرت کر آیا تھا

باره‌وین صدی هجری - اٹھاره‌وین صدی عیسوی

- ۱ حسن خان شاملو (م ۱۱۰۰هـ - ۱۶۸۸-۸۹ء)
- ۲ ابوالبقا موسوی حسنی ، ۱۱۰۰هـ میں زنده تھا
- ۳ ابولمعالی حسینی ، ۱۱۱۲هـ - ۱۷۰۰ء میں زنده تھا
- ۴ ملا علی کوئساری ، ۱۱۳۶هـ - ۱۷۲۳ء میں زنده تھا
- ۵ محمد تقی متطلب اردستانی ، ۱۱۵۰هـ - ۱۷۳۲ء میں زنده تھا
- ۶ کمال الدین حسینی مقیم قلعہ گنجی کوه ، زنده در ۱۱۶۲هـ
- ۷ ناظر کازرونی میرزا عبدالحسین ، زنده در ۱۱۸۳هـ - ۱۷۳۹ء

تیره‌وین صدی هجری - ائیسویں صدی عیسوی

- ۱ مرتضی علی اکبر نفرشی (م ۱۲۳۵هـ - ۱۸۲۹-۳۰ء)
- ۲ محمد باقر اصفهانی سمسوری ، زنده در ۱۲۶۲هـ - ۱۸۳۶ء
- ۳ محمد مهدی طهرانی ملک الكتاب ، زنده در ۱۲۶۲هـ

- ۳- محمد شفیع وصال شیرازی (۱۱۹۷-۱۲۶۲هـ-۱۸۳۰ء)
- اس کر بیش بھی ممتاز نستعلیق نویس تھے -
- ۴- مرتضی احمد شاملو (م ۱۲۶۳هـ-۱۸۳۸ء)
- ۵- مرتضی اسدالله شیرازی زنده در ۱۲۶۹هـ-۱۸۵۲ء
- ۶- مرتضی فتح علی حجاب شیرازی (م ۱۲۶۹هـ-۱۸۵۲ء)
- ۷- ابوالمعالی میر علی شیرازی شمس الادب ، ۱۲۸۸هـ-۱۸۶۱ء
- میں زندہ تھا۔ ۸- مرتضی عبدالرحیم افسر اصفہانی ، ۱۲۹۱هـ-۱۸۷۳ء
- میں زندہ تھا -
- ۹- مرتضی سنگلاخ بجنوروی محمد علی قوجانی (م ۱۲۹۳هـ-۱۸۷۵ء) -
- ۱۰- محمد ابراهیم نواب طهرانی (م ۱۲۹۹هـ-۱۸۸۲ء) -
- چودھویں صدی ھجری - بیسویں صدی عیسوی
- ۱- مرتضی عمرو ابراهیم طهرانی ، ۱۳۰۱هـ-۱۸۸۳ء میں زندہ تھا -
- ۲- میر سید حسین خوشنویس باشی (م ۱۳۰۳هـ-۱۸۸۶ء) -
- ۳- مرتضی خمسہ ای زنجانی ، ۱۳۰۰هـ-۱۸۸۹ء میں زندہ تھا -
- ۴- مرتضی غلام رضا اصفہانی (م ۱۳۰۰هـ-۱۸۸۹ء) -
- ۵- مرتضی محمد رضا کلہر (۱۲۳۵-۱۳۱۰هـ-۱۸۲۹-۱۸۹۳ء) -
- ۶- مرتضی ابوالفضل ساوجی (۱۳۱۲-۱۲۳۸هـ-۱۸۳۲-۱۸۹۶ء) -
- کے محمود خان صبا ملک الشعراہ ۱۲۶۸-۱۳۱۱هـ-۱۸۵۲ء
- (۱۸۹۳ء) -
- ۸- محمد حسین شیرازی کاتب السلطان ، ۱۳۱۶هـ-۱۸۹۸ء میں زندہ تھا -
- ۹- علی نقی شیرازی ، ۱۳۳۵هـ-۱۹۱۷ء میں زندہ تھا -
- ۱۰- محمد حسین سیفی عصاد الكتاب (۱۲۸۵-۱۳۳۵هـ-۱۸۶۸ء) -

- ۱۱۔ فتح الله جلالی خان بن افسر اصفهانی (م ۱۳۳۶ھ - ۱۹۱۸ء) -
- ۱۲۔ زین العابدین شریفی قزوینی ملک الخطاطین ، زنده در ۱۳۶۷ھ - ۱۹۳۸ء
- ۱۳۔ عبدالحمید ملک الكلامی امیر الكتاب (۱۳۰۲ھ - ۱۳۶۸ھ - ۱۸۸۵ء) - ۱۹۳۹ء)
- ۱۴۔ علی منظوری حقيقی (۱۲۶۳- ۱۳۲۹ھ) هجری شمسی)

معاصرین

اب ایران میں اگرچہ فارسی نسخ ثائب رائج اور تحریر و طباعت کا سارا کام اسی میں ہوتا ہے لیکن اس کی باوجود نستعلیق نویسون کی کثیر تعداد موجود ہے۔ چند ممتاز خطاط یہ ہیں -

- (۱) نصیری امینی مجدى (۲) ابوالفضل موسوی (۳) مرتضی عبدالرسولی -
- (۴) سید حسین میر خانی - (۵) احمد نجفی زنجانی معصومی - (۶) -
- (۷) سید حسن میر خانی - (۸) - تقی حاتمی - (۹) -
- (۱۰) محمد تقی کلکته چی - (۱۱) - شیخ عباس مصطفی زرین خط -
- (۱۲) اویسی وفسی - (۱۳) - حسن زرین خط - (۱۴) علی مصباح زادہ -
- (۱۵) اکبر کاوہ - (۱۶) علی راهجیری - (۱۷) غلام حسین امیر خانی -
- (۱۸) حبیب الله فضائلی اصفهانی -

ترکی

- گیارہوں صدی هجری - سترہوں صدی عیسوی -
- ۱ درویش حسام الدین ، زنده در ۱۰۰۰ھ - ۱۵۹۲ء -
 - ۲ سلطان مراد چہارم عثمانی (خلافت ۱۳۲۵-۱۴۰۰ھ - ۱۶۲۳ء)
 - ۳ محمود چلبی طونچانہ بی (م ۱۰۵۹ھ - ۱۶۲۹ء یا ۱۰۸۰ھ - ۱۶۶۹ء)
 - ۴ احمد بن حسن (م ۱۰۹۶ھ - ۱۶۸۵ء)

بارہویں صدی ہجری - اٹھارہویں صدی عیسوی

- (۱) طورش زادہ (م ۱۱۲۹ھ - ۱۸۱۰ء) - (۲) عبدالباقي عارف (م ۱۱۳۵ھ - ۱۸۲۳ء) - (۳) ولی الدین افندی (م ۱۱۸۳ھ یا ۱۱۸۰ھ - ۱۸۶۰ء) یا ۱۸۶۶ء (۴) محمد رفیع افندی کاتب زادہ (م ۱۱۸۲ھ - ۱۸۶۸ء) (۵) محمد اسعد افندی یساری - ۱۱۹۳ھ - ۱۸۷۹ء میں زندہ تھا -

تیرہویں صدی اور چودھویں صدی ہجری - ایسویں اور

بیسویں صدی عیسوی

- (۱) مصطفیٰ عزت افندی یساری زادہ، ۱۲۵۹ھ - ۱۸۳۳ء میں زندہ تھا - (۲) آقا مرزا صاحب قلم، ۱۲۹۱ھ - ۱۸۷۳ء میں زندہ تھا - (۳) خلوصی، ۱۳۳۰ھ - ۱۹۲۱ میں زندہ تھا -

افغانستان

افغانستان صفوی عہد حکومت (۱۱۸۹ھ - ۱۳۸۹ھ - ۱۵۰۲ء) میں اور اس سر کچھ مدت بعد تک ایران کا ایک حصہ اور جوبہ تھا - ہم اس عہد سر مابعد نستعلیق نویسون کر نام درج کرتے ہیں -

تیرہویں صدی ہجری - ایسویں صدی عیسوی

- (۱) خلیفہ ملا محمد حسین سلجوقی، ۱۲۵۰ھ - ۱۸۳۳ء میں زندہ تھا - (۲) میر عبدالرحمن الحسینی (م ۱۲۶۸ھ - ۱۸۵۲ء) - (۳) سردار محمد عمر بن سردار محمد کلان خان (م ۱۲۹۳ھ - ۱۸۷۶ء)

چودھویں صدی ہجری بیسویں صدی عیسوی -

- (۱) حاجی محمد عظیم (م ۱۳۱۳ھ - ۱۸۹۵ھ)، سردار حفیظ اللہ خان کے استاد تھے - (۲) حافظ منشی حیدر علی، زندہ در ۱۳۱۸ھ - ۱۹۰۰ء (۳) محمد علی ثابت، زندہ در ۱۳۳۳ھ - ۱۹۱۵ء (۴) محمد یعقوب مخلص (م ۱۳۲۲ھ - ۱۹۲۳ء) (۵) محمد یعقوب فراہی

- (م) ۱۳۱۲ هجری شمسی) (۶) محمد اسحاق زرین قلم (م ۱۳۱۵ هش)
 (ک) خانم اعتماد الدوله تاجور سلطان ملقب به بی بی جان (م ۱۳۱۸ هش)
 (۸) شیخ محمد رضا (م ۱۳۶۱ هـ ۱۹۳۲) (۹) مرزا محمد ناصر منشی
 (م ۱۳۶۱ هـ ۱۹۳۲) -

معاصرین

- (۱) سید محمد داؤد حسینی (۲) سید محمد طاهر الحسینی (۳)
 سردار فیض محمد فیض ذکریا کابلی (۴) محمد حیدر بگرامی وال
 (۵) محمد سرور پویا (۶) مرزا عبدالجید (۷) ابراهیم خلیل (۸)
 عزیز الدین وکیلی فوفلزنی -

پاکستان و هند

گیارہوین صدی هجری - سترہوین صدی عیسوی

- (۱) محمد حسین کشمیری زرین قلم (م ۱۰۲۰ هـ - ۱۶۱۱) (۲) میر
 عبدالله ترمذی (م ۱۰۲۵ هـ - ۱۶۱۶) (۳) عبدالرحیم عنبرین قلم ،
 ۱۰۳۳ هـ ۱۶۲۵ ، میں زنده تھا - (۴) میر خلیل اللہ شاہ - ابراهیم
 عادل شاہ ثانی (حکومت ۹۸ هـ ۱۰۳۵) کا ہم عصر تھا - (۵)
 شہزادہ پرویز بن جہانگیر پادشاہ (۶) شیخ پیر آگرہ - جہانگیر پادشاہ
 کا معاصر تھا - (۷) میر محمد صالح کشفی (م ۱۰۶۱ هـ - ۱۶۵۱) (۸)
 میر محمد شریف کاتب السلطان ، شاہ جہان کا معاصر تھا - (۹) عبدالله
 حسینی ، شاہجهان کا ہم عصر تھا - (۱۰) شاہ شجاع بن شاہجهان
 بادشاہ (۱۱) شہزادہ داراشکوہ (م ۱۰۶۹ هـ - ۱۶۵۹) (۱۲) عنایت اللہ
 شیرازی ، اکبر ، جہانگیر اور شاہجهان کا زمانہ پایا - (۱۳) چندر بھان
 منشی (م ۱۰۶۸ هـ یا ۱۰۷۳ هـ - ۱۶۵۸ یا ۱۶۶۳ ،) (۱۴) عبدالرشید
 رشیدا (م ۱۰۸۱ هـ) ایران سے ہندوستان آیا تھا - (۱۵) سبح بھان

۲۱ ستمبر ۱۹۴۸ میں سفر کابل کے دوران ان دونوں مستاز اور بزرگ خوشنویسون سے ملاقات کا شرف حاصل ہوا۔ انہوں نے مجھے اپنی تحریروں اور سرفصات سے بھی نوازا۔

- (م تقریباً ۱۰۰۰ء - ۱۶۶۰ھ) رشیدا کا شاگرد تھا - (۱۶) مولائی ، رشیدا کا شاگرد تھا - (۱۷) اعتماد خان، (۱۰۰۰ء - ۱۶۶۰ھ) تک زندہ تھا -
 (۱۸) میر محمد مومن عرشی اکبر آبادی (م ۱۰۹۱ھ - ۱۶۸۰ء)
 (۱۹) محمد اسماعیل غافل روشن رقم ۱۰۹۴ھ - ۱۶۸۶ء تک زندہ تھا -

بازہوں صدی هجری - اٹھارویں صدی عیسوی

- (۱) زیب النساء بیگم بنت عالمگیر بادشاہ (م ۱۰۳۸ء - ۱۶۳۸ھ)
 (۲) هدایت الله زرین قلم (م ۱۱۱۸ھ - ۱۷۰۶ء) (۳) شیخ نورالله - عالمگیر بادشاہ کا معاصر تھا - (۴) میر مرتضی الہام (م ۱۱۲۶ھ - ۱۷۱۳ء) (۵) سید عبدالله بلگرامی (م ۱۱۳۲ھ - ۱۷۲۰ء)
 (۶) خلیل الله هفت قلمی ، (م ۱۱۳۲ھ - ۱۷۲۲ء) میں زندہ تھا - (۷) احمد یارخان بن الله یارخان (م ۱۱۳۲ھ - ۱۷۲۲ء) (۸) محمد افضل لاهوری قادری محمد شاہ بادشاہ کا معاصر تھا - (۹) محمد حفیظ خان (م ۱۱۹۳ھ - ۱۷۸۰ء) (۱۰) حکیم میر محمد حسین -
 حضرت فخر الدین چشتی دھلوی (م ۱۱۹۹ھ - ۱۷۸۵ء) کے مرید تھے -

ثیرہوں صدی هجری - ایسویں صدی عیسوی

- (۱) زین العابدین (م ۱۲۲۸ھ - ۱۸۱۳ء) (۲) غلام محمد دھلوی هفت قلمی (م ۱۲۳۹ھ - ۱۸۲۳ء) (۳) بهادر شاہ ثانی بادشاہ (حکومت ۱۲۵۳ء - ۱۸۳۸ء) (۴) عباد الله حافظ (م ۱۲۴۳ھ - ۱۸۵۸ء) میں زندہ تھے - (۵) سید محمد امیر رضوی (م ۱۲۴۳ھ - ۱۸۵۸ء) (۶) آغا مرتزا (م ۱۲۴۳ھ - ۱۸۵۸ء) (۷) شیخ احمد جوہر کانی (چوہڑ کانی) (م ۱۲۸۵ھ - ۱۸۶۸ء) میں زندہ تھے - (۸) مرتزا امام ویروی (م ۱۲۹۰ھ - ۱۸۸۰ء) (۹) مولوی سید احمد ایمن آبادی - امام ویروی کے ہم زمانہ تھے -

بیویوں صدی هجری - بیسویں صدی عیسوی

- (۱) محمد حسین بن محمد حسن بن سعید علوی قادری نقشبندی

(م) ۱۳۱۱ء۔ ۹۳-۱۸۹۳ء) (۲) مولوی فضل الدین صحاف (م تقریباً ۱۹۰۰ء)
 - (۳) مولوی علی کشمیری، ۱۳۲۵ء - میں زندہ تھے -
 (۴) حافظ خلیفہ نور احمد (م ۱۹۱۵ء - ۱۳۲۳ء) (۵) فتح علی ملتانی
 (م ۱۹۱۹ء - ۱۳۲۷ء) (۶) ملک صدر علی (م ۱۹۲۲ء - ۱۳۳۰ء) (۷)
 میان علی بخش (م ۱۹۲۴ء - ۱۳۳۵ء) (۸) خلیفہ محمد حسن
 (م ۱۹۲۳ء - ۱۳۵۶ء) (۹) منشی غلام محمد (م ۱۹۰۱ء - ۱۹۳۹ء - ۱۳۱۹ء)
 (۱۰) منشی عبدالجید پروین رقم (م ۱۹۳۳ء - ۱۳۶۲ء)
 (۱۱) منشی محمد الدین (م ۱۹۳۳ء) (۱۲) تاج الدین زرین رقم
 (م ۱۹۵۵ء - ۱۳۸۵ء) (۱۳) مولوی عبدالرشید محبوب رقم عادل گڑھی
 (م ۱۹۶۱ء - ۱۳۸۱ء) (۱۴) مولوی محمد حسین مبارک رقم عادل
 گڑھی (م ۱۹۶۳ء - ۱۳۸۳ء) (۱۵) حکیم سید نیک عالم شاہ
 (م ۱۳۸۷ء - ۱۹۶۷ء) (۱۶) یوسف دھلوی (م ۱۳۹۷ء - ۱۹۷۷ء)
 مندرجہ ذیل نستعلیق تویس بھی موجودہ صدی سر متعلق ہیں لیکن
 ہمیں ان کے سنین وفات دستیاب نہیں ہو سکتے -

(۱) مولوی محمد عبدالله وارثی ، میان شیر محمد شرقپوری (م ۱۳۲۷ء)
 کے مرید تھے - (۲) منشی فضل الہی مرغوب رقم (۳) قدرت اللہ
 انتخاب رقم (۴) منشی عبدالغنی معروف بے میان نتھو

معاصرین

پاکستان کے معاصر خوشنویسون میں حافظ محمد یوسف سدیدی
 اور سید انور حسین نفیس رقم خصوصی طور پر قابل ذکر ہیں - حافظ
 صاحب موصوف خطاطی میں بیک وقت مقلد مجتہد اور مجدد ہیں -
 انہیں انہارہ مختلف خطوط پر عبور حاصل ہے اور مروجہ سات خطوط
 میں بھی ان کا منفرد اسلوب ہے - مولانا نفیس رقم نہ صرف ماہر
 خوشنویس ہیں بلکہ خطوط کی تاریخ و تحقیق پر بھی ان کی گھری
 نظر ہے اور یہ وصف خطاطوں میں خال خال ہی پایا جاتا ہے -

۳۔ شکستہ

تخلیق — ترویج — تنزل

یہ خط بھی ایرانیوں کی ایجاد ہے۔ اور گیارہوں صدی ہجری (صفوی عہد) میں سامنے آیا۔ پہلے یہ خالص « نستعلیق شکستہ » تھا۔ پھر تخلیق نویس ایرانی خوشنویسوں نے « نستعلیق شکستہ » کو « تعلیق » کر ساتھ مخلوط کر دیا اور جو خط سامنے آیا وہ شکستہ کھلا یا۔ اس خط کی ابتدائی صورت کا پہلا نمونہ مرتضی قلی خان شاملو (م ۱۱۰۰ھ) کا وہ قطعہ ہے جو ۱۰۵۹ھ میں لکھا گیا۔ شاملو، شاہ سلیمان صفوی کر درباری امراء میں سے تھا۔ محمد شفیع حسینی شفیع (م ۱۰۸۱ یا ۱۱۲۸ھ) نے خط شکستہ کو مزید آگر بڑھایا۔ عبد العجید طالقانی (م ۱۱۸۵ھ) نے اسے بہت نفاست، بخشی۔ بعد میں اس کے شاگردوں اور مقلدوں نے اسے مزید وسعت دی اور شکستہ نویسی میں نام پیدا کیا۔

اس خط میں عموماً مکتوبات، رقصات، قطعات اور احکام لکھی جاتی تھیں۔ وہ تمام نستعلیق نویس جو نستعلیق شکستہ کے دور کے بعد خوشنویسی کی وادی میں داخل ہونے وہ خط شکستہ بھی لکھتے رہیں چونکہ اس خط کی بنیاد نستعلیق پر ہے اور یہ اسی کے تابع ہے لہذا اس میں بھی وہی خطاط شہرت پا سکتے جو خط نستعلیق کو مقررہ قواعد و ضوابط کے مطابق لکھتے تھے۔ یہاں ان کا ذکر یہ جا تکرار ہو گی۔

ایران جہاں اس خط نے اپنی زندگی کر تمام مراحل طی کئے اور وہ اسلامی ممالک جہاں اس کی پیروی کی گئی وہاں اس خط کے بیشتر نامور خطاط پیدا ہوتے۔ لیکن اب یہ وہاں مروج نہیں ہے۔ اس خط میں جو کچھ لکھا جاتا ہے وہ محض تنویر اور تفہمن کیلئے ہوتا ہے۔

مأخذ و منابع

زیر نظر مقالہ کی تیاری میں مندرجہ ذیل کتب و رسائل سے استفادہ کیا گیا ہے -

- ۱۔ ابوالقاسم رفیعی مهر آبادی « خط و خطاطان » (فارسی)، مؤسسه امیر کبیر، تهران ۱۳۳۵ هش -
- ۲۔ احترام الدین احمد شاغل عنمانی « صحیفہ خوشنویسان » (اردو)، انجمن ترقی اردو علی گڑھ ۱۹۶۳ء -
- ۳۔ انور حسین نفیس رقم - مقالہ « خطاطان قرآن » (اردو) مندرجہ ماہنامہ سیارہ ڈانجست، لاہور قرآن نمبر - حصہ دوم، شمارہ جلد ۱۲ - نومبر ۱۹۶۹ء -
- ۴۔ حبیب اللہ فضایلی « اطلس خط » (فارسی)، انجمن آثار ملی، اصفہان ۱۳۹۱ھ
- ۵۔ عبدالالمحمد خان ایرانی مودب السلطان « پیدائش خط و خطاطان » (فارسی) « به انصمام تذکرہ خوشنویسان معاصر » (فارسی) تالیف علی راهجیری، کتابخانہ ابن سینا، تهران - ۱۳۳۶ هش -
- ۶۔ عزیزالدین وکیلی فوکلزانی « هنر خط در افغانستان در دو قرن آخر » (فارسی)، انجمن تاریخ افغانستان، کابل - ۱۳۳۲ هش -
- ۷۔ علی محمد، ملک « مقالہ خوش نویس » (اردو)، ماہنامہ نقوش، لاہور - لاہور نمبر - فروری ۱۹۶۲ء -
- ۸۔ مهدی بیانی « احوال و آثار خوش نویسان (نستعلیق نویسان) » (فارسی) تین جلدیں، دانشگاہ تهران، تهران - جلد اول ۱۳۳۵ هش، جلد دوم ۱۳۳۶ هش - جلد سوم ۱۳۳۸ هش -

